

ZSIDÓ KOMMUNIZMUS?

Mikor 1937 májusában a budapesti királyi büntetőtörvényszéken előadásokat tartott dr. Sombor-Schweinitzer József, m. kir. rendőrfőtanácsos, a rendőrség politikai nyomozóosztályának helyettes vezetője, legfontosabb témája az „államellenes mozgalmak” afféle természetrajza volt. 1937-ben pedig az „államellenes” szó az előadás legtöbb hallgatója (minisztériumi alkalmazottak, bűnügyi sajtótudósítók, joghallgatók stb.) számára egy másik szót is felidézett: a „zsidót”. Ez ebben az esetben nem az előadó szándéka vagy akár hibája volt. Pedig Sombor-Schweinitzer a korszakról szóló politika- és mozgalmatörténetben hosszú ideig afféle főgonoszként szerepelt – a rendőrség politikai nyomozó csoportjának irányítójaként, 1938-tól tényleges vezetőjeként szinte természettudományos alaposággal és érdeklődéssel vizsgálta és elemezte a különféle (jobb- és baloldali, valamint vallási) „szélsőségek” működését, elméleti küzdelmeit, átalakulásait. Elméleti érdeklődése gyakorlati hatékonysággal párosult, etikai megfontolások viszont kevésbé érdekelték: besúgóhálózata igen eredményes volt, de ügyosztálya adott esetben nem riadt vissza akár a kínvallatástól sem.

A valóságban Sombor-Schweinitzer mégis sokkal ellentmondásosabb figura volt, mint azt a második világháború utáni „kommunista” (vagy éppen az emigráns nyilas) történeti publicisztika állította. Modern, az adott korszakban nemzetközi összehasonlításban is újszerű és felvilágosult elveket vallott a kriminalisztikáról, illetve kissé vulgáris darwinista és divatosan vulgárfreudista nézeteiket a „politikai radikalizmusokról” – de mindig, minden körülmények között valamiféle sajátos, valójában semleges államrezont tartott szem előtt, ennek érdekében irányította a politikai besúgók – cseppet sem esztétikus – tevékenységét. Az 1930-as évek közepéig inkább a baloldali radikalizmusokat látta (részben az 1919-es példák, de sokkal inkább a Szovjetunió politikája alapján, amely utóbbira a kommunista párt hazai aktivistáinál is jóval szélesebb rálátása volt) az államrendre leselkedő legfőbb veszélynek, ám ezután már főleg a szélsőjobb került a politikai nyomozócsoport figyelmének középpontjába.

A munkásmozgalomban csak „Svejni” (disznó) néven emlegetett fődetektív hamarosan a szélsőjobb szemében is az egyik legfőbb ellenséggé vált (amihez persze az is gyűnyanyagot szolgáltatott számukra, hogy felesége zsidó volt). 1944-ben azután Sombor-Schweinitzert – a nyomozócsoport több detektívjével – a Gestapo letartóztatta és koncentrációs táborba, Flossenburgba hurcolták, a rendőrség vezetője pedig egykori beosztottja, a Gestapóval és az SD-vel remek kapcsolatokat ápoló Hain Péter lett. A táborból az amerikaiak szabadították ki, és szaktudását 1950-ben bekövetkezett haláláig leginkább a magyar háborús bűnösök felkutatásának szakértőjeként kamatoztatta. Említett előadásában Sombor-Schweinitzer elsősorban a radikális baloldali csoportokkal foglalkozik, ideértve egyébként a Hasomer Hacaírt is, amelyet ügynökei éppen úgy megfigyeltek, mint a kommunista párt és a kommunista ifjúsági szervezet (a KIMSZ) különféle szakadárjait, akiből a magyarországi baloldali radikális milió az 1920-as évek második felétől az 1930-as évek végéig a leginkább állt. Ebben a milióban pedig még a munkásmozga-

lomhoz képest is erősen felülreprezentált volt a zsidó származású (az esetek nagy részében harmincévesnél fiatalabb) munkások és diákok aránya. Mint Sombor-Schweinitzer remek érzékkel fölismerte, ezek a csoportok valójában sokkal radikálisabbak voltak a „hivatalos” kommunista mozgalomnál, hiszen az utóbbi alapvetően kiszámítható, rendpárti, tekintélytisztelő és etatista volt – adott esetben partner is lehetett egy sajátos politikai játszmában. Az örökké a nem zsidó világ elpusztításán fondorkodó zsidóságról szóló régi antiszemita narratívába (amelynek szép példája az annak idején az orosz cári titkosrendőrség által íratott *A Cion Bölcséinek jegyzőkönyve* című hamisítvány) viszont remekül illeszkedett a „zsidó kommunizmusról” szóló mítosz – amely sokkal jobban illett a szakadár szervezetekre. Mindazonáltal itt leginkább mégis arról volt szó, hogy a zsidó kizsákmányoltak zsidóként és kizsákmányoltként kettős elnyomás alatt éltek, így óhatatlanul nyitottabbak voltak az elnyomások megszüntetését ígérő ideológiákkal és mozgalmakkal szemben. A szociáldemokrácia által ígért fokozatos javulással, vagy a hivatalos kommunisták által beharangozott rendpárti és fegyelmezett megváltással ellentétben a szakadár kommunista csoportok egy sajátos világi messianizmust képviseltek, amely a csoportban, a „harci közösségben” a kommunizmus már létező prefigurációját látta, vagyis afféle instant megváltást ígért.

A kommunizmust ők nem végcélnak tekintették, hanem folyamatnak, amelynek tudatos részesei lehettek. Mindez az állandó vitákat, az elmélet csiszolását és értelmezését, folyamatos művelését is magába foglalta. Ehhez persze komoly elittudat járult (amely sokban más, sokkal személyesebb, individualistább és kritikusabb volt, mint a hivatalos kommunista mozgalom élcsapat-tudata), és ez nem csupán a politikára terjedt ki, hanem többé-kevésbé teljes életmód-mintákat is tartalmazott. Persze a „polgári túloldalról” nézve kevesen látták úgy át ezeket a különbségeket, mint Sombor-Schweinitzer. Pedig – legalábbis mozgalomtörténeti szempontból – ezek nem csupán nüanszok voltak, és némi

magyarázatot jelenthetnek a zsidók mozgalmi jelenlétének eltérő arányaira csakúgy, mint az 1945 utáni lappangó antiszemitizmus kettős természetére, a párttal szembeni és a párton belüli antiszemitizmusra is. A Horthy-korszakban általános volt a munkásmozgalom, a „felforgató szocializmus és kommunizmus”, illetve a zsidóság azonosítása, és amint ezt a közelmúlt és a jelen szomorú vitáiból láthatjuk, ez a nézet még ma is hatással van a közélet bizonyos szegmenseire, sőt a történettudomány margójára is. Ezt az elképzelést képviselői részben az 1919-es Tanácsköztársaság vezetőinek származására alapozzák (és ennek a származásnak tulajdonítanak sajátos jelentéseket, amelyek a divatos vulgárfreudista magyarázatoktól egészen az összeesküvés-elméleti konstrukciókig terjednek). A népbiztosok háromnegyede valóban zsidó származású volt, de – amint azt maga Kun Béla (aki külügyi népbiztosként valójában a Tanácsköztársaság első számú politikai vezetőjének tekinthető) leszögezte: ő nem izraelita és nem zsidó, hanem (kommunista-ként) ateista és internacionalista. Ez a felfogás általában véve is igaz volt a kommunistákra, persze nem csupán a zsidó származásúakra.

Másfelől viszont a zsidók (a zsidó származású, a XIX. században letelepedett pesti szakmunkásréteg csakúgy, mint az értelmiség) képzettségük, magasabb iskolázottságuk, nyelvtudásuk és ezzel párhuzamosan bizonyos – s a korszakban egyre növekvő – szintű társadalmi kirekesztettségük miatt hagyományosan viszonylag nagy számban fordultak a munkásmozgalom felé, ahol – mivel köreikben sok volt az értelmiségi és viszonylag kevés a nagyipari munkás – elég gyakran vezető posztokat töltöttek be vagy éppen ideológusok lettek. Tették ezt azért is, mert a munkásmozgalomnak többnyire nem volt szüksége a minden baj okának tartott kapitalizmus mellett másfajta bűnbakok képzésére, ezért – és persze manifeszt és obligát internacionalizmusa és emancipatorikus étosza miatt is – kevésbé volt hajlamos az antiszemitizmusra, mint a legtöbb politikai irányzat (persze teljesen mentes sem volt tőle, hiszen a „zsidó” és a „kapitalista” azonosításának

metaforái igazán sosem tűntek el). A magyarországi munkásmozgalom a világháború és a forradalmak utáni, magát büszkén „ellenforradalminak” tituláló rendszerben egyrészt erősen hajlott a kompromisszumokra (főleg a szociáldemokrácia), másrészt pedig végtelenül leegyszerűsített és szürke kliséket ismételt (főleg a hivatalos kommunista mozgalom). Azok a fiatal, a viszonyokkal radikálisan elégedetlen fiatalok, az 1919 után eszmélő nemzedék azon tagjai, akik az 1920-as évek második felétől az 1930-as évek közepéig-végéig valamiféle keretet kerestek lázadásukhoz, igazán már egyikben sem találták a helyüket. Így a politikai kínálat egy sajátos, de markáns hézagában alakult ki az a radikális baloldali milió, amelyben valóban erősen felülreprezentált volt a zsidó fiatalság, és amely – bár utóbb igyekeztek kiírni és kihagyni a munkásmozgalom történetéből – az 1945 utáni politikai (és személyes) viszonyokban, szövetségekben és leszámolásokban is sok helyen érezhető nyomokat hagyott. Román József, aki a korszak legtöbb baloldali radikális csoportjában megfordult, így írt visszaemlékezéseiben a leginkább valóban zsidó diákok és fiatal művészek alkotta „baloldali ellenzékéről”, az úgynevezett „oppórol”: „...csaknem mindenki több nyelven beszélt vagy olvasott. Ez ugyanis lehetővé tette a tágabb horizontú tájékozódást, a csak idegen nyelven hozzáférhető művek, újságok, folyóiratok ismeretét, amelyek az átlagos KIMSZ- vagy KMP-tagok számára megközelíthetetlenek voltak. Mi kénytelenek voltunk megelégedni a *Kommunista*, az *Ifjú Proletár* éhkoppos elemózsiájával vagy a gazdagabb választékú klasszikusokkal. Az *oppósok* közben vaskos Rosa Luxemburgokkal, Hilferdinggel, Korschokkal teli aktatáskákat cipeltek”. Ne felejtjük el, hogy 1914 előtt még a pesti szociáldemokrácia anyanyelve is inkább a német volt, mint a magyar (és ez persze alapot adott az „idegen” munkásmozgalom és a „magyar munkásság” teljesen hamis szembeállítására).

A korszak nagy munkásmozgalma (és egyetlen valódi tömegmozgalma) persze egyértelműen a szociáldemokrácia volt, tö-

megszervezetei pedig a szocdem pártok és a hozzájuk kötődő szakszervezetek; a Magyarországi Szociáldemokrata Pártban, a szakszervezetekben, de a kulturális, természetjáró, eszperantista munkásegyletekben, olvasókörökben, kórusokban stb. együttesen százezrek tömörültek. Mindezek számos lehetőséget biztosítottak egy sajátos emancipációra is, hiszen elveik általában a XIX. századi nagy, humanista, a felvilágosodódás tiszteletén és az „emberiség” nemzetektől elvonatkoztatott esszenciáján alapultak. A szocializmus – annak szinte összes irányzatában, a keresztény inspirációjú tolsztojánus anarchizmustól egészen a marxi kommunizmusig –, de éppen úgy az eszperantisták Zamenhof által kidolgozott „emberiségizmusa” (*homaranismo*) egy olyan társadalmat hirdetett, ahol nem csupán az ember ember általi kizsákmányolása szűnik majd meg, hanem megvalósul az emberek közötti egyenlőség – vagyis más szóval teljes lesz az asszimiláció. A zsidó származásúak aránya inkább csak a vezetésben és az ifjúsági mozgalomban volt nagyobb; a jórészt fiatalokból álló kommunista milióben (az illegális Kommunista Magyarországi Pártja, a Kommunista Ifjúsági Munkások Magyarországi Szövetsége és a különféle szakadár „frakciók” összesen mintegy két-háromezer aktivistát jelentettek, akiknek több mint fele 25 év alatti volt, és alig akadt közöttük 40 év feletti) ez az arány magasabb volt: az egész milióra vetítve 20,3%. Az egyes szakadár csoportokban (trockista, tanácskommunista csoportosulások, vagy éppen a Kassák Lajos körül csoportosuló diákellenzék) körében ez az arány jóval magasabb is lehetett: mikor 1933 végén a rendőrség felszámolta a Magyarországi Baloldali Kommunista Szervezete nevű csoportot (amely kérelhetetlenül antisztálinista volt), a kartotékokban a letartóztatott 27 személy közül csupán nyolcan nem voltak izraelita vallásúként feltüntetve – ám a többiek sem zsidóként tekintettek magukra. Ebben annak is fontos szerepe volt, hogy az MBKSZ tagsága szinte teljes egészében kisipari munkásokból, tanoncokból – szabókból, cipészekből, műszerészekből – állt, szemben a KIMSZ (és a

KMP) inkább nagyüzemi munkásokból álló tagságával. Sőt az MBKSZ és a hasonló szakadár csoportok sokkal inkább tolerálták, örömmel fogadták a magánzókat és a különféle, a polgári társadalom (és a meglehetősen konzervatív erkölcsi normákkal rendelkező hivatalos kommunista párt) által gyanakodva szemlélt kétes egzisztenciákat: önjelölt művészeket, alkalmi árusokat, a törvényes lét határain ide-oda billegő figurákat is.

Persze ezeknek is számos rétege volt: az egykorú rendőrségi feljegyzésekből (és kisebb mértékben az utólag fazonírozott munkásmozgalmi memoárokból) általánosítva az a kép kerekedik ki, hogy a hagyományos „kültelki vagányok”, „apacsok” és „jasszok” – amennyiben egyáltalán hajlandóak voltak politikával foglalkozni – sokkal inkább a KIMSZ (majd utóbb a szélsőjobb és a nyilasok) felé orientálódtak – és megnyerésükre a KIMSZ külön stratégiát is kidolgozott, Ságvári Endre is aktív volt ezen a területen –, míg a „bohém” és koldusszegény értelmiség, a nyugtalan és éhes szellemek, diákok és más kallódók a szakadár szervezetekhez csapódtak. Ilyenek voltak az 1930-as évek első felében-közepén a Weisshaus Aladár vezette olvasókörök, a Hartstein Iván, Fürth Barnabás és Rubenfeld László irányításával (és folyamatos vitáival) működő Marxista Ellenzéki Front, a Rézner József szervezte körök, és mindenekelőtt a Kassák Lajos körül csoportosuló fiatalok, akik amúgy a szociáldemokrata párt infrastruktúráját is kihasználták – olyan prominensekkel, mint Justus Pál, Partos Pál, Szirtes Andor, Szabó Lajos és számos társuk. Ők, az értelmiségiek voltak az „intellektulok”, vagy még inkább a „tulkok”, ahogy a hivatalos kommunista szervezetek munkásfiataljai gúnyolták őket. Az olvasott, nyelveket beszélő „oppósok” és a sokkal zártabban gondolkodó „kimszesek” között komoly, bár sokszor inkább afféle sajátos bandaháborúnak tekinthető ellenségeskedés zajlott (amelyet a kommunista párt azután igyekezett szovjet mintára a szó szoros értelmében halálosan komolyra fordítani). A kommunista fiatalokban azután ez nemegyszer – a meglévő kulturális formákra és előítéle-

tekre épülve – egyfajta antiszemitizmusként dekódolódott, és ennek mind abban komoly hatása volt, hogy a KMP égisze alatt alig alakulhatott ki komoly antifasiszta ellenállás Magyarországon (ebben a szakadár csoportok, így a kiátkozott Deák–Mayer-„frakció” vagy Demény Pál csoportja is sokkal aktívabban voltak), másrészt viszont 1945 után párhuzamosan létezhetett a „zsidó komcsik” sztereotípiája és az állami szinten is megjelenő kódolt antiszemitizmus.

Pedig a baloldali milió már jóval korábban széthullott. A KMP lapjaiban komoly támadást indított az „árulók és spiclik” ellen, olyan adatokat szolgáltatva ki a milióbe tartozókról (és saját, vélt vagy valós elhajlóikról), hogy a rendőrség szakembereinek már dolguk is alig maradt. A megerősödő szélsőjobb sok szempontból éppen azokat a rétegeket vonzotta magához, akikre ez a milió is támaszkodott. Az elmérgesedő helyzetben persze a belharcok is elmérgesedtek. Egy évtized vitái és harcai, közös akciói és kiadványai, kirándulásai, verekedései és szemináriumi után a magyarországi radikális baloldali milió lényegében kikopott a politikából. Egykori militánsai százfélé kerültek: voltak, akik Nyugatra, voltak, akik a Szovjetunióba kerültek. Voltak, akik még idejében Palesztinába vándoroltak ki, másokat a munkásszázadokban vagy a haláltáborokban gyilkolt meg az „ellenforradalmi rendszer” és nyilas folytatása. Akadtak, akik 1945 után pártkarriert csináltak, másokat azonnal letartóztattak a „kommunista” hatóságok vagy éppen a szovjet hadsereg (mint az antifasiszta ellenállást szervező, zsidókat mentő Demény Pált, Budapest felszabadulásának napján rögtön, hogy azután csak 1956-ban szabaduljon ki börtönéből). Sajátos világi messianizmusuk nem került bele a hivatalos mozgalomtörténeti kánonba. Kicsit – inkább kimondatlanul, mint kimondva – a központi ideológia is afféle „zsidó huncutságnak” tekintette őket. Némiképp azt is „igazolva” ezzel, hogy Sombor-Schweinitzer annak idején sokkal pontosabban látta át lényegüket, mint maguk a munkásmozgalmi kánon akkori és későbbi formálói.